

TOPLUMSAL VATANDAŞLIK VE NEO-LİBERALİZM SORUNU

Doç. Dr. Alev Özkazaç

Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi

Özet

Bu yazının amacı vatandaşlığın siyasal içeriği ile toplumsal içeriği arasındaki zorunlu bağı vurgulayarak, neo-liberal vatandaşlık kavrayışının görünmez kıldığı bir boyutu öne çıkarmaktır. Vatandaşlık özellikle içinde bulunduğumuz neo-liberal momentte sadece siyasi ve hukuki bir bağa indirgenme tehlikesiyle karşılaşmaktadır. Neo-liberal müdahale nedeniyle bugün vatandaşlığın toplumsal içeriği giderek daha fazla zedelenmektedir. Yukarıdaki saptamalar ışığında ben bu yazıda iki amacı gerçekleştirmeye çalışacağım. Yazının ilk bölümünde aslen 'siyasal' bir kavram olmakla birlikte vatandaşlığın Atina'da ilk icat edilmişinden bu yana zorunlu ve özel bir toplumsal içeriğe sahip olduğunu göstermeye çalışacağım. Dolayısıyla hem tarihsel hem de kavramsal olarak vatandaşlık ile toplumsal eşitlik fikri arasındaki bağ ikincil ve/veya arzi olarak nitelenemez. Bu temel teze bağlı olarak yazının ikinci bölümünde neo-liberal evrede hem tarihsel hem kavramsal olarak bu toplumsal içeriğin nasıl zedelendiğini ve dolayısıyla bizzat vatandaşlık kurumunun kendisinin nasıl tehdit edildiğini açıklamaya çalışacağım.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, sosyal haklar, eşitlik, refah devleti, neo-liberalizm.

Social Citizenship and the Question of Neo-Liberalism

Abstract

The primary aim of this paper is to highlight an essential dimension of citizenship which has been suppressed by neo-liberalism, by pointing to the essential relation between political and social components of citizenship. Under the fierce attack of neo-liberalism, the idea and institution of citizenship has been faced with the threat of being reduced to a narrow political and legal context. And this means that the social dimension of citizenship has been damaged more and more every day. Following the above arguments, I want to accomplish two tasks in this paper: in the first section of the paper I will try to show that citizenship as an idea and institution from its very beginnings in Athens to date has always had a necessary and unique social component. Thus, the connection between citizenship and the idea of social equality is not of derivative, secondary or incidental nature. In the second part of the paper, I will argue that this essential social component of citizenship and thus the whole idea and institution of citizenship is under a severe attack by neo-liberalism.

Keywords: Citizenship, social rights, social equality, welfare state, neo-liberalism.

Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu

Giriş

Bu yazının amacı vatandaşlığın siyasal içeriği ile toplumsal içeriği arasındaki zorunlu bağı vurgulayarak, neo-liberal vatandaşlık kavrayışının görünmez kıldığı bir boyutu öne çıkarmaktır. Vatandaşlık özellikle içinde bulunduğumuz neo-liberal momentte sadece siyasal ve hukuki bir bağa indirgenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Vatandaşlık ile onun toplumsal içeriği arasındaki ilişki özellikle sosyal refah devletinden bu yana ‘sosyal haklar’ kavramı aracılığıyla düşünülmüştür. Dar olarak bu kavram açısından baktığımızda vatandaşlık kurumu ile sosyal hak diye ifade ettiğimiz şey arasındaki ilişki aslında tarihsel olarak ikincil ve hatta arızı gibi görünebilir. Gerçekten de bu hakların vatandaşlık tanımına içerilmeleri ancak 19. yüzyıl sonundan itibaren gerçekleşmiştir. Bu tarihsel gecikmenin vatandaşlık kavramının ele alınışı üzerinde de önemli bir etkisi olduğu açıktır. Nitekim vatandaşlık asıl olarak siyasal ve hatta salt hukuki bir terimmiş gibi ele alınmaktadır. Çoğu zaman modern vatandaşlığın dar anlamıyla bir devlete ait olmakla ilgili hak ve yükümlülükler bütünü olarak tanımlandığını görürüz. Dahası neo-liberal evrede genel eğilim ‘sosyal haklara’ yapılan saldırı nedeniyle vatandaşlığın çok daha dar bir çerçeveye sıkıştırılması yönünde olmuştur. Neo-liberal müdahale nedeniyle bugün vatandaşlığın toplumsal içeriği giderek daha fazla zedelenmektedir. Yukarıdaki saptamalar ışığında ben bu yazıda iki amacı gerçekleştirmeye çalışacağım. Yazının ilk bölümünde aslen ‘siyasal’ bir kavram olmakla birlikte vatandaşlığın Atina’da ilk icat edilışinden bu yana zorunlu ve özel bir toplumsal içeriğe sahip olduğunu göstermeye çalışacağım. Dolayısıyla hem tarihsel hem de kavramsal olarak vatandaşlık ile toplumsal eşitlik fikri arasındaki bağ ikincil ve/veya arızı olarak nitelenemez. Bu temel teze bağlı olarak yazının ikinci bölümünde neo-liberal evrede hem tarihsel hem kavramsal olarak bu toplumsal içeriğin nasıl zedelendiğini ve dolayısıyla bizzat

vatandaşlık kurumunun kendisinin nasıl tehdit edildiğini açıklamaya çalışacağım.

Antik Yunan'da Vatandaşlık: Kamusal Alan ve Toplumsal Eşitlik

Vatandaşlığın kavram ve kurum olarak ortaya çıkışı, Antik Yunan'da siyasal/kamusal alanın ortaya çıkışıyla eş zamanlı ve hatta özdeştir (Bookchin, 1987: 32; Turner 1986: 13-16; Heater, 1990: 2-4; Riesenber, 1992). Aslında vatandaşlığın kuluçka evresi kent devleti öncesi Atina'da kabileler arası savaşların belirlediği bir ortamda gerçekleşti. Bu sürecin geri planında, savaşın gereklerinin öne çıkardığı bir ortaklık ve eşitlerin katılımı ilkesi vardır. Bu ortak alan, imtiyazlar ile yükümlülüklerin karşılıklılığı üzerinde yükseldi. Yani, proto-vatandaşlık döneminde, eşitlik değil, birey ile siyasi topluluk arasındaki hak ve yükümlülüklerin karşılıklılığı ilkesi önemliydi. Bu aşamada imtiyaz ile yükümlülük neredeyse eş anlamlıydı. Ortak karar alma sürecine katılmak, silah taşımak ve askerlik yapmak hem bir imtiyaz hem de yükümlülüktü. Sonuçta, vatandaşlık ortak kararlara kimin nasıl katılacağı ve imtiyazların nasıl dağıtılacağıyla ilgili bir pratik olarak tarih sahnesine çıkmış oldu (Reisenber, 1992: 3-6). Vatandaşlık ilk kez Solon kanunlarıyla tarih sahnesine çıkar. Solon'la birlikte tarihte ilk kez vatandaşlık kavramı ve hukukunun ortaya çıkışının ardında, farklı sınıflar, aile ve klan aidiyetleri arasındaki çatışmaların yarattığı toplumsal kaosa son vererek, istikrarlı bir toplum yaratmak arzusu vardı. Solon Kanunlarıyla birlikte kamusal alana katılacak olanların kapsamının oldukça geniş tanımlanmasının vatandaşlık kurumunu belirleyen çok önemli sonuçları olmuştur. Böylece vatandaşlık, kabile ve özellikle sınıfsal aidiyetlerden kısmen de olsa 'bağımsız' olan yeni ve daha üst bir aidiyet biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Solon vatandaşlık bağını kabilesel kökenlerden belirli ölçüde ayırıştırarak düzenlerken öte yandan eşitsizlikçi durumu veri sayıp korumuş; imtiyaz-yükümlülükler sistemini bu verili temelde düzenlenmiştir (Heater, 1990:3). Yine de kabilesel kökenlerden ayırştırmaya başvurduğu ölçüde vatandaşlık yeni bir eşitleyici düzlem olarak kurulmuştur. Solon'dan sonra M.Ö 500'de vatandaşlığın kabile, soy (gene) bazında tanımlanmasına son verilerek köy (deme) bazında tanımlanmasıyla birlikte, siyasi cemaate giriş tekil aidiyetlerden daha da bağımsızlaştırılmış ve böylece vatandaşlık aidiyeti daha da güçlenmiş oldu (Riesenber, 1992:19). Buna bağlı olarak, yasalar ve toplumsal kurumlara korunup, güçlendirilmesi gereken yeni bir alan, kamusal alan oluşmuştur (Bookchin, 1987: 31).

Vatandaşlığın Antik Yunan'daki ortaya çıkış tarzından kalkarak vatandaşlığın siyasi ve toplumsal anlamı ve ikisi arasındaki güçlü bağlantı net

biçimde ortaya konulabilir. Yapmamız gereken ilk tespit şudur: Vatandaşlığın anlamı ve hukuku siyasi iktidar mücadelelerine doğrudan bağlıdır. Vatandaşlığın geri planında, zenginliklerin dağıtımını sorunu vardır ve kurum bu açıdan bir ödül-ceza mekanizması olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla vatandaşlık salt bir ahlaki olguya ya da erdem sorusuna indirgenemez. Nitekim kamusal alanın kültürel ve ahlaki bir alan olarak yüceltilmesinin gerisinde de sınıfsal uzlaşmayı sağlamak kaygısı vardır. Arka planındaki güç ilişkilerine rağmen, ya da daha doğrusu tam da bu nedenle vatandaşlık ortaklık ve kamu yararı ile ilgili bir söylem olarak biçimlenmiştir (Bookchin, 1987: 58; Heater, 1990: 4). Vatandaşlığın bu siyasi anlamı geri plandaki toplumsal eşitsizlikleri gizleyen bir perde olarak değil, bu toplumsal arkaplanla gerilimli bir ilişki içinde kendini var eden bir gerçeklik olarak görülmelidir. Vatandaşlığın eşitlik, ortaklık, kamusal gibi değerleri öne çıkaran bir siyasi kurum olarak önemi, tekil aidiyetlerden kısmen 'bağımsız' olarak, herkesin ortak bir alana eşit olarak katılımı fikrinin tarih sahnesine çıkmış olmasıdır (Heater, 1990: 3; Riesenberg, 1992: 5; Clarke, 1994: 5). Ancak vatandaşlığı kuran bu 'bağımsızlık' kısmidir ve bu kısmilik çok önemlidir. Çünkü köleleri, zanaatkarları ve ticaret erbabını ve kadınları dışlamıştır. Bu toplumsal kesimler tam da kamu alanına katılım için uygun olmadığı varsayılan 'özel' toplumsal durumları nedeniyle dışlanmışlar; dolayısıyla kamusal alan ancak bu dışlama sayesinde kurulabilmiştir. Dolayısıyla vatandaş olmak bir tür imtiyaz sahibi olmak anlamını taşır. Çünkü böylece, siyasi kararların alımına katılma yoluyla vatandaşlık kapsamına alınmış olan alt sınıflar kendi tekil çıkarlarını koruma ve geliştirme imkânı bulabilmişlerdir. Böylece siyasi düzeydeki eşitlik, toplumsal eşit(siz)liklerin müzakere edilebileceği bir zemin yaratmıştır denebilir. Vatandaşlık kurumu, tekil çıkarlar ile ortak çıkar arasındaki çatışmayı yok etmekten çok, bu çatışmayı düzenleme işlevini yüklenmiştir. Tam da bu nedenle vatandaşlık kurumunda tekil çıkarlar ve aidiyetler ile ortak alan arasındaki çatışma hiçbir zaman kesin bir sonuca ulaşamaz. Tersine bu ikisi arasındaki çelişki vatandaşlığın kurucu dinamiğidir. Vatandaşlık, ortak bir kamusal alana aidiyetle ilgili ortak hak ve yükümlülükleri belirleyen bir statü olarak ortaya çıkmıştır. Bu ne salt hukukla ne de kültürle ilgili olan, tersine tüm bir siyasi cemaatin kurucu ilişkilerinin somutlandığı bir toplumsal pratikler bütünüdür. Antik Yunan'da hak ile yükümlülüklerin karşılıklılığı, hatta özdeşliği sözkonusudur. Aynı anda hem hak/imtiyazın hem de yükümlülüğün esasını teşkil eden şey, vatandaşların siyasal karar alımına eşit katılımıdır. Roche vatandaşlığı kavramının antik dünyadaki anlamını izleyerek, "bir siyasi cemaatin üyesi" olma pratiğiyle ilgili olan bir haklar, ödevler, güçler (kapasiteler) ve çıkarlar (ilgiler) bütünü olarak tanımlar (Roche, 1987: 371). Siyasi aidiyet sözkonusu olunca en çok önemsenen nokta haklar ve yükümlülükler konusu olmuştur. Haklar ve

yükümlülükler sorunu vatandaşlığın siyasi boyutu yanında onun toplumsal boyutuna da işaret eder. Haklar ve ödevler, salt hukukun konusu olmayıp, birçok farklı açıdan incelenmesi gereken karmaşık bir yapı arzederler. Turner'a göre vatandaşlık analizi, hak ve ödevlerin hukuksal içeriği yanında, biçimi, bu pratikleri şekillendiren toplumsal güçler ve faydaların/kaynakların dağıtılmasını sağlayan toplumsal düzenlemelerin analizini de içermelidir (Turner, 1993: 2-3). Dolayısıyla vatandaşlığın siyasal toplumu kuran bir söylemsel pratik olmanın yanısıra, toplumsal iktidar mücadeleleri bağlamında da değerlendirilmesi gerekir.

Kavram ve kurum olarak bize vatandaşlığı miras bırakan Antik Yunan'dan çıkarmamız gereken temel ders şudur: vatandaşlığın temeli, insanların toplumsal yaşamdaki eşitsiz ve farklı konumlarının paranteze alınmasıyla ortak bir alana dahil olmalarıdır. Vatandaşlığın getirdiği siyasi eşitlik, toplumdaki somut eşitsizliklerin üzerini örtmek, onları gizlemek anlamına değil, tam tersine potansiyel çatışmaları eşitlik ilkesi çerçevesinde göğüslemek anlamına gelir. Dolayısıyla vatandaşlık ve onun ima ettiği kamusal fikri belirli bir toplumsal eşitlik varsayımı olmadan anlaşılabilir. Ancak bu toplumsal eşitlik dar anlamda hukuki bir statü eşitliğine indirgenemeyeceği gibi ekonomik eşitliğe de indirgenemez. Ranciere'in, İnsan Hakları Bildirgesinden Şart'ın önsözüne kadar temel metinlerde yazılı olan eşitlikten söz ederken vurguladığı gibi "bu toplumsal eşitlik ne basit hukuksal-siyasal eşitliktir ne de ekonomik olarak aynı düzeye gelmez. Bu, hukuksal-siyasal kayıttaki gücül eşitliğin gündelik yaşama tercüme edilmiş, anlamı kaydırılmış, maksimize edilmiş halidir. Bu toplumsal eşitlik, eşitliğin bütünü değildir; eşitlik ile eşitsizliğin ilişkisini yaşamının ve yaşarken aynı zamanda olumlu biçimde yerdeğişimine uğratmanın tarzıdır" (2007: 58). Nitekim gücül eşitliğin radikal gücü modern vatandaşlığın tarihsel gelişim sürecinde daha da belirginlik kazanacaktır.

Modern Vatandaşlığın Kuruluşu

Antik kent devletinin çöküşünden modern dönemde vatandaşlığın tekrar canlanmasına kadar süren uzun dönemde vatandaşlık kurumu farklı evrelerden geçerek önemli bir dönüşüme uğramıştır. Modern vatandaşlığın kuruluşunda her biri farklı açılardan etkili olan temel tarihsel dönüşümler şöyle sıralanabilir: kent devletinin çözülmesinden mutlakiyetçiliğe kadar geçen dönemde vatandaşlığın gerilemesi (Helenistik dönem ve Roma, Hıristiyanlık, ortaçağ kentleri); mutlakiyetçi dönemde modern vatandaşlığın şekillenmeye başlaması ve burjuva demokratik devrimler çağında vatandaşlığın modern-demokratik biçimini alması (Bookchin, 1987; Heater, 1990: 16-37; Riesenber, 1992: 90-

110; Clarke: 1994: 7-31). Bu süreçte farklı görünüm almış olsa da uzun vadeli tarihsel eğilim, vatandaşlığın ortaklık ve kamusal boyutunun statü ve imtiyazlar lehine sürekli gerilemiş olmasıdır. Siyasal birimin ölçeğinin değişmesine paralel olarak, modern döneme doğru vatandaşlık kavramının yerine, tebaa, halk, insan ve birey kavramlarının öne çıktığını görürüz (Heater, 1990: 28). Bölgesel devletlerin gelişmesinin yanısıra, modern vatandaşlık anlayışının oluşumundaki bir diğer dinamik ticari kapitalizm ve ona paralel olarak gelişen insan bilimleri olmuştur. Bu iki dinamiğin birleşik etkisinin sonucunda, vatandaş-tebaa, dar politik-hukuki anlamın ötesinde bir tarzda tanımlanmaya başlamıştır. Rönesansla birlikte civis (vatandaş), sadece belirli hak ve statülerin toplamı olmaktan çıkarak, karmaşık bir insani varlık olarak görülmeye; eğitilmiş, ekonomik bir işlev edinmiş 'polytechnic' insan kavramı öne çıkmaya başlar. Nitekim Hobbes ve Locke dar anlamda vatandaşla değil, maddi kaygılarla belirlenen insanla ilgileniyorlardı. Kısacası, özel ile kamusal alan arasındaki ayrım yeniden çizilirken, Antik Yunan'da vatandaşlığın taşıdığı siyasi/kamusal anlamlar geriliyor; özel (ekonomik) kaygılar öne çıkıyordu (Bookchin, 1987: 123-158). Artık insan bir kültürel cemaatin organik bir üyesi değil, 'tarihin başında, temel ihtiyaç ve güçleriyle donanmış insan olarak; yani tarihsiz insan olarak; toplumu, cemaati, hukuku ve devleti, iyi ve kötüyü yaratacak insan' olarak tarih sahnesine çıkıyordu (Riesenberg, 1992: 241). Böylece birey, vatandaşın yeni tanımında merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Vatandaş artık ne salt hukuki ne de moral bir varlık olarak görülmekte; daha ziyade psikolojik-fizyolojik boyutu öne çıkmaktadır.

Öte yandan ilk kez modern liberal vatandaşlık anlayışıyla birlikte vatandaşlığın asıl olarak siyasi/hukuki bir aidiyete indirgenmesi eğilimi baş gösterir. Vatandaşlığın liberal kavrayışı, onun zorunlu toplumsal içeriğini gizler gibidir. Bu tanım, vatandaşlığı ulus-devlete aidiyet üzerinden kavramaya dayalıdır. Gerçekten de modern vatandaşlığı asıl olarak ulus-devlet gerçeğiyle ilişkilendirmeden anlamak mümkün değildir (Bendix, 1964: 47). Bu bağlamda, modern vatandaşlık, öncelikle, hukuki anlamda bireyin devletle olan ilişkisini belirleyen bir mensubiyet statüsü olarak ele alınmalıdır. Bu devlet-merkezli vatandaşlık anlayışında, belirli bir siyasi egemenlik alanının içinde yaşayan herkes koşulsuz olarak tebaa-vatandaş addedilir. Bodin ve Hobbes'un en mükemmel şekilde temsil ettikleri bu anlayış, egemene eşit ve ortak itaati siyasal cemaatin kurucu ilkesi sayar. Mutlakiyetçi dönemde ana hatları belirginleştirilen ve devrimler çağında 'liberalleştirilen' bu devlet-merkezli eşitlik/vatandaşlık anlayışı ile antik ve cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışları arasındaki radikal kopuşa dikkat çekmek gerekir. Etik bir cemaatin mensubu olanların kamusal alana ortak/eşit katılımı ilkesine dayanan klasik vatandaşlıktan farklı olarak, modern-liberal vatandaşlık, devlet ile birey

arasındaki ilişkiyi bireyci ve araçsal bir bakış açısıyla kurar (Habermas, 1994; Oldfield, 1990: 178; Gunsteren, 1994:38). Liberal bireyci görüşe göre, vatandaşlık ve diğer siyasi kurumlar, aslında özsel olarak siyasi bir nitelik taşımayan bireylerin, dışsal ve koşula bağlı olarak oluşturdukları birer yapıdır. Bu yapılar, hepsinin ortak yanını oluşturan çıkar maksimizasyonunu hedefler (Gunsteren, 1994: 40; Mouffe, 1992: 6-7). Liberal bireycilik ortak yarar refaha indirgediği için bir pratik olarak vatandaşlığı pek önemsemez ve siyasal katılım boyutunu gözardı eder. Kurucu bir cemaat fikrine zıt olarak, toplumsal bağı aslen dışsal ve sözleşmeye dayalı bir bağ olarak kurgular (Oldfield, 1990: 178-179).

Modern Vatandaşlık ve Toplumsal İktidar İlişkileri

Görüldüğü üzere başından beri liberal vatandaşlık kavrayışı, vatandaşlığın toplumsal iktidar ilişkileri boyutunu ve toplumsal eşitlik içeriğini görünmez kılma eğilimi içinde olmuştur. Ne yazık ki vatandaşlığın bu özgül toplumsal içeriği, 1950 sonrasında gelişen kuramsal yaklaşımlar tarafından da tam olarak kavranabilmiş sayılamaz. Bu konudaki zaafın nereden kaynaklandığını, vatandaşlığın toplumsal boyutunu vurgulama iddiasını en fazla taşıyan iki farklı kuramcının, T. H. Marshall ve M. Mann'ın yaklaşımlarını karşılaştırarak göstermeye çalışacağım. Her iki yaklaşımda ortaya çıkan temel sorun, vatandaşlığın eşitlik ile eşitsizlik arasında kurduğu ilişkinin özgünlüğünün, terimlerden biri ya da diğeri lehine gözden kaçırılmış olmasıdır.

1950 sonrasında gelişen literatürde vatandaşlık ile toplumsal iktidar ilişkileri arasındaki bağlantı konusu tipik olarak kapitalizmle ilişkili olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda kapitalizm ile vatandaşlığa dayalı liberal-demokratik sistem arasındaki ilişki sorunu önemli bir tartışma konusu olarak öne çıkmıştır. Bu konuda biri T. H. Marshall, diğeri M. Mann tarafından temsil edilen iki farklı görüş tespit edilebilir. 1950 tarihli *Vatandaşlık ve Toplumsal Sınıf* adlı ünlü eseriyle vatandaşlık literatüründe önemli bir yer edinmiş olan Marshall, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen refah-kapitalizmi ile eşitlik ideale dayalı demokrasi arasında bir uzlaşma arayışının temsilcisi olarak görülebilir (Barbelet, 1988; Turner, 1986; Marshall, 1992). Bu bağlamda Marshall, refah devletinde kemale eren vatandaşlık kurumunu, kapitalizmin temsil ettiği toplumsal eşitsizliklere karşı, eşitlik ilkesinin somutlanması olarak değerlendirir. Modern vatandaşlık kurumu pazar ilişkilerini destekleyen kişisel haklarla birlikte doğmuş olsa da, tarih içinde hakların gelişmesi sonucunda piyasa ve sınıf sistemiyle çatışan bir noktaya evrilmiştir (Marshall, 1992: 8). Marshall'a göre vatandaşlık, bir cemaate tam üyelikle ilgili olup, bu üyelerin hepsini haklar

ve yükümlülüklerde eşit kılan bir statüdür (Marshall, 1992). Ancak bu statü salt hukuki bir tanım olmayıp, bir siyasi cemaate ait olmakla ilgili pratiklerin bütününe kapsar. Marshall bu bağlamda vatandaşlığın tarihsel gelişim sürecinde ortaya çıkan, her biri farklı kurumsal yapı ve tarihlere sahip, farklı toplumsal gruplarla farklı ilişkiler kuran üç tür haktan söz eder. Medeni, siyasi ve toplumsal haklar vatandaşlığın üç boyutunu oluştururlar (Marshall, 1992: 8). Vatandaşlığın medeni/kişisel (civil) boyutu, kişi haklarıyla ilgilidir ve hukuk devletinin kurumlarında somutlanmıştır. Vatandaşlığın siyasi katılım haklarıyla ilgili olan 'siyasi' boyutu ise temsili kurumlar halinde somutlanır. Son olarak, 20. yüzyılda refah devletinde gelişen sosyal haklar, (sosyal güvenlik, sağlık, eğitim vb) toplumsal uygarlığa tam olarak katılmak ve varolan yaşam standartlarına uygun yaşamak ilkesi etrafında vatandaşlığın 'toplumsal' boyutunu oluşturmuştur. İngiltere tarihini esas alan Marshall, vatandaşlık haklarının 18., 19. ve 20. yüzyıllardaki gelişimini evrimci bir bakış açısıyla ele alır. İngiltere'de modern vatandaşlık kurumlarının gelişimiyle kapitalizmin gelişimi eşzamanlıdır ama vatandaşlık ile sınıf arasında bir çatışma vardır. Vatandaşlığın ilk ortaya çıkışında belirleyici olan kişisel haklar, feodalizme özgü imtiyazları yokederken, rekabetçi piyasa ekonomisine ve kapitalist sınıf ilişkilerine uygun ve gerekli bir yapı arz ediyordu. Ancak geniş işçi kitlelerinin katılımını sağlayan siyasi ve toplumsal haklar tarih sahnesine çıktığı zaman, kapitalizm ile haklar arasındaki çatışma belirginleşti. Sosyal vatandaşlık hakları, özellikle piyasanın işleyişine bağlı bir takım eşitsizlikleri azaltarak, sınıf ilişkilerini dönüşüme uğratmıştır (Marshall, 1992: 17-44). Marshall'ın analizinde, vatandaşlık ile kapitalizmin eşitsizlikleri arasındaki çatışmayı vurgulayan daha 'çatışmacı' bir yorumu destekleyen unsurlar bulunabilirse de, 'bütünleşmeci/uyumcu' yaklaşımın daha öne çıktığı söylenebilir. Nitekim, Marshall'ın ilk yorumcuları onu, işçi sınıfının kapitalizmle bütünleşmesi perspektifiyle yorumlamışlardır (Barbelet, 1988: 11). Marshall, İngiltere modelini evrenselleştiren evrimci yaklaşımının yanısıra eşitlik, bütünleşme ve cemaat aidiyetini vurgulaması nedeniyle de eleştirilmiştir.

Marshall'ın en ciddi eleştirilenlerinden biri olan Mann'ın yaklaşımı, vatandaşlığın toplumsal bağlamı hakkında rakip görüşü temsil ettiği için önemlidir. Mann asıl olarak vatandaşlığı, ileri sanayi ülkelerinde yönetici sınıf tarafından uygulanan sınıf mücadelelerini dizginleme stratejisi olarak yorumlar. Bu çerçevede İngiltere'nin benimsediği liberal-reformist rota dışında dört farklı strateji daha olduğunu belirtir (Mann, 1987: 340). Amerika, kişisel ve siyasal hakların tanınıp, sosyal hakların tanınmadığı daha liberal bir çizgi izlerken, Fransa, İtalya ve İspanya'da vatandaşlık her zaman cumhuriyetçiler ile monarşistler arasındaki çatışmada tehdit altında kalmış; Almanya ve Avusturya'da ise, kişisel ve siyasal hakların reddedilip, sosyal hakların tepeden

tanınması yoluyla otoriter ve korporatist bir böl-yönet taktiği izlenmiştir. Mann'ın yaklaşımı, vatandaşlık tarihinin Marshall'ın es geçtiği karmaşık yönlerine dikkat çektiği için kayda değerdir. Ancak toplumsal mücadeleleri değil, egemenlerin uzun vadeli stratejik çıkarlarını öne çıkardığı için, modern vatandaşlığın ve eşitlik ilkesinin dinamik karakterini gözden kaçırmıştır. Vatandaşlığı asıl olarak egemenlerin bakış açısından yorumlayan bu yaklaşımın, vatandaşlığın çatışmalı ve dinamik toplumsal içeriğini gözden kaçırdığı söylenebilir.

Marshall'ın vatandaşlığın eşitlik ve toplumsal bütünleşme boyutunu vurgulayan yaklaşımı ile Mann'ın egemenlerin sınıf çatışmalarını dizginleme stratejilerini öne çıkaran yaklaşımına karşı, modern vatandaşlığın iç çelişkilerinden kaynaklanan hareketli ve dinamik niteliğini vurgulamak önemlidir. Vatandaşlık salt bir egemenlik aracı olamaz, çünkü tanımı kesin ve sabit olmayıp, sürekli bir mücadelenin konusudur (Balibar, 1987). Hindess'in belirttiği gibi vatandaşlık ne eşitlik ve kamusal idealinin tam gerçekleşmesi ne de sınıf egemenliğinin perdelenmesi değildir (Hindess, 1993: 31-32). Vatandaşlık gerçekte varolan birşey değil, Batı siyasi söyleminin siyasi aktörleri tarafından farklı anlamlar yüklenerek kullanılan, mücadele aracı yapılan merkezi söylemlerinden biridir (a.g.e.). Bu mücadelelerin sonucu ise, hiçbir taraf için garanti değildir. Vatandaşlığın hem yönetici sınıf hem de ezilen sınıf stratejisi olarak ikili bir nitelik taşıdığını, bu nedenle bir yandan bir toplumsal bütünleşme arayışını ifade ederken bir yandan da yeni çatışma zeminleri yarattığını söyleyebiliriz (Turner, 1992: 52). Vatandaşlık çatışma yaratır, çünkü bireyi, toplumun eşit bir üyesi olarak tanımlayan ve kişi ve gruplara kaynak akışı sağlayan bu pratik kaynak dağılımı üzerindeki mücadelelerle doğrudan bağlantılıdır. Daha temel olarak vatandaşlıkla ilgili toplumsal çatışmaların aslen ortak alanda eşit bir söz sahibi olmakla ilgili özgürleşme eylemleri olduğu söylenmelidir. Ranciere'in ifade ettiği gibi "eşitlik ve özgürlük, kendi kendini üreten ve kendi has edimleriyle büyüyen bir güçtür. Ve özgürleşme fikri, yanılmalı bir özgürlük ya da eşitlik diye bir şey olmadığını, bunların birer güç olduğunu ve etkilerinin sınanması gerektiğini olumlarken, bunu imler" (2007: 60).

Modern vatandaşlığın çatışmalı ve dinamik karakterini vurgulamak önemlidir. Modern siyasal alanda vatandaşlık sürekli olarak içerici-kapsayıcı bir mantık izlemiştir (Bowles ve Gintis, 1996). Bu genişleme, ya varolan hakların yeni gruplara tanınması ya da yeni haklar talep edilmesi yoluyla soyut evrensel hakların giderek daha fazla insanı kapsamaya anlamına gelir. Bu genişlemeyi mümkün kılan ana dinamik, vatandaşlık kurumunun temeli olan eşit statü ilkesi ile somut eşitsizlikler arasındaki tarihsel çelişkidir (Bendix, 1964: 52). Balibar'a göre, bu çelişki sınıf mücadelelerini körtükleyerek, vatandaşlığa içsel bir hareket

kazandırmıştır (Balibar, 1987). Modern toplumdaki bu çatışmaların ortak özelliği, vatandaşlığın çizdiği genel çerçeve içinde ve onun dolayımıyla gerçekleşmiş olmalarıdır. Bendix'e göre, ortaçağda protesto hararetleri egemen siyasi cemaati reddeden ya da ayrı bir tüzel kişilik (tabaka) olarak tanınmayı talep eden bir tarza yönelmişken; ulus-devlet ve ulusal vatandaşlığın gelişmesiyle birlikte, alt sınıfların sisteme yönelik hoşnutsuzluğu, varolan siyasi cemaate eşit vatandaşlar olarak katılım mücadelesi biçimini almıştır (Bendix, 1964: 63). Bu dönüşümün ardında yatan neden, feodalizme özgü karşılıklı hak ve yükümlülükler anlayışının çözülmesi sonucunda, yöneten/yönetilen arasındaki otorite ilişkilerinde başgösteren krizdir. Geleneksel otorite ilişkilerindeki dönüşüm, bir yandan efendilerin ayrıcalıklarını devam ettirirken, artık sorumluluklarını yerine getirmek istememeleri, öte yandan ezilenlerin egemene itaati artık bir kutsal yükümlülük olarak görmemeleri sonucunda, egemenliğin bir hak gaspı olarak algılanmaya başlanmasını ifade eder. Böylece egemenler, yönetilenler üzerindeki paternalist-kişisel otoriteden vazgeçerek, yasal eşitlik ve sözleşmeye dayalı, gayri şahsi bir egemenlik alanını kurarlarken, toplumsal eşitsizliklere karşı protesto da bu alanı muhatap almaya başlamıştır. Bu süreç içinde, ulus-devlet giderek konumunu sağlamlaştırırken, devletin denetimi de toplumsal çatışmanın esas hedefi haline geldi. Reformist olsun, sosyalist ya da milliyetçi olsun, 19. yüzyıl boyunca verilen vatandaşlık mücadeleleri, ulus-devletin istikrara kavuşup meşrulaşmasında anahtar bir güç haline almıştır (Bowles / Gintis, 1996: 76-79; Bendix, 1964).

Modernliğe özgü kamusal alan bir kez biçimsel eşitliğe dayalı gayri şahsi bir alan olarak kurulduktan sonra, vatandaşlık sorunu alt sınıfların bu sisteme nasıl içerilebileceği, bunun mümkün ve arzu edilir olup olmadığı sorusu etrafında şekillenmeye başlamıştır. Bu sorun büyük ölçüde mülkiyet hakları çerçevesinde tartışılıyordu. Vatandaşlık kurumunun bundan sonraki tarihi, mülkiyet sistemi ile haklar sisteminin çatışmasıyla belirlenecekti. Biçimsel bir eşitlik alanı olarak kamusal alanın kuruluşu, burjuvazinin mutlak monarşi ve aristokrasiye karşı verdiği mücadeleler sonucunda gerçekleşmişti. Dolayısıyla, vatandaşlığın ilk adımı olan kişi hakları (üç temel liberal hak; yaşam, özgürlük ve mülkiyet) bu yeni sınıfın çıkarlarıyla doğrudan bağlantılıydı (Giddens, 1981). Ancak biçimsel de olsa, bu eşitlik herkes için geçerli görünmüyor, mülksüzlerin de eşit olarak siyasete katılma hakkı, mülkiyet düzeniyle çatışacağı nedeniyle reddediliyordu (Bowles ve Gintis, 1996). 18. yüzyıl efendi ile köle arasındaki eşitlik ihtimalinin, sistem açısından doğuracağı tehlikelerin tartışılmasına tanıklık etti (Bowles ve Gintis, 1996: 66; Bendix, 1964). Bowles ve Gintis'in belirttiği gibi, bu tarihsel çatışma, kendiliğinden bir uyumla

giderilmemiş, tersine toplumsal istikrarın sağlanması, bir dizi kurumsal/stratejik düzenlemeyle mümkün olabilmiştir¹. Vatandaşlığın tarihsel sosyolojisinin genel çizgilerini belirginleştirmek açısından, bu düzenlemelerden ilki olan Lockecu düzenleme üzerinde durmakta fayda vardır. Bu modelin mantığının analizi bize, eşit statü ve haklar ile tanımlanan vatandaşlığın iç çelişkilerini ve gelişim dinamiklerini gösterecektir.

Özellikle, 18. yüzyılın kurucu ilkesi olan biçimsel eşitlik fikrinin, en başından beri bir dizi kurucu dışlama üzerinde temellendiğini söylemeliyiz. Erkekler arası biçimsel eşitlik söylemi, ancak mülksüzlerin, kadınların ve kölelerin dışlanmasıyla kurulabilmiştir. Fraser ve Gordon'un işaret ettiği gibi, özellikle kadın ve kölelerin dışlanmanın da ötesinde özel bir boyunduruk altına alınmış olmaları aile reisi erkekler ve köle sahibi erkeklerin vatandaşlığı için bir önkoşul olmuştur (Fraser / Gordon, 1994: 98)². Bu dışlamalar sayesinde, statü sahibi, servet sahibi, eğitilmiş ve/veya aile reisi olan erkekler kamusal alanda eşit vatandaşlar olarak tanındılar. Bu dışlamalar, bireysel özerklik üzerinden, sözleşmeler yoluyla birbiriyle bağlantı kuran bireylerden oluşan bir sivil toplum perspektifi içinde anlam kazanıyorlardı. Mülksüzlerin, kadın ve kölelerin vatandaş olma yeterlilikleri, tam da bu çerçevede sorgulanıyordu. Modern vatandaşlık kurumunun temeli olan biçimsel eşitlik fikri böylece, belirli bir kamusal/özel alan ayrımını şekillendirerek ortaya çıkmış oldu. Buna göre, ancak belirli 'özel' koşullara sahip oldukları için, kamusal alana özerk bireyler olarak katılabilenler, vatandaşlığa hak kazanıyorlardı. Demek ki, siyasi katılıma uygun

1. Bowles ve Gintis, haklar ile kapitalizmin çatışmasında 'yatıştırıcı' olmayı hedefleyen, ancak her biri yeni gerilimlere neden olarak, yerini bir sonrakine bırakan 5 farklı stratejiden söz ederler. Bunlar; daha çok kıta Avrupasında etkili olan, siyasi katılımı mülk sahipleriyle sınırlayan Locke'cu düzenleme; Amerika'ya özgü olan mülkiyeti yurttaşlar arasında geniş biçimde dağıtan Jeffersoncu düzenleme; mülksüzlerin ortak bir program etrafında bütünleşmelerini engellemek için vatandaşlar arasındaki çıkar heterojenliğini besleyen Madisoncu düzenleme ve son olarak, geliri çıkar ortaklığı doğuracak şekilde yeniden bölüştüren Keynesci düzenlemedir. Bu düzenlemeler farklı yollarla sermayenin gücü ile kişi hakları söylemini biraraya getirme çabalarıdır (Bowles / Gintis, 1996: 72-73).
2. 19. yüzyılda oy verme hakkını sınırlayan 5 temel ölçüt bu dışlamanın mantığını iyi ifade eder. Bunlar, geleneksel tabaka ölçütü (tanınan tabakaların erkeklerine oy hakkı), rejime censitaire (servet sahibi olan ve vergi veren erkekler için oy); regime capacitaire (okur-yazar ve eğitilmiş olanlara oy); aile reisliği ölçütü (asgari büyüklükte ya da kirada oturan aile reislerine oy); ve ikamet ölçütüdür. (belirli bir yerde belirli bir süre ikamet edenlere oy) bkz. (Bendix, 1964: 95; Bowles / Gintis:1996: 725).

olmayan 'özel' durumlar sözkonusuydu. Vatandaşlık tarihi, işte bu 'özel' statülülerin, verdikleri toplumsal mücadeleler yoluyla, kamusal alana eşit olarak katılımına sahne olacaktı. Bu mücadelelerin ikili bir karakteri vardır. Vatandaşlık mücadeleleri, bir yandan kamusal alanın toplumsal farklılıklardan kısmen 'bağımsız' olan biçimselleştirilmiş bir alan olarak kurulmasına katkıda bulunurken, öte yandan kamusal alanın somut iktidar mücadelesiyle daha da iç içe geçerek, formalist niteliğinin zedelenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla, 19. yüzyıla damgasını vuran mücadelelerin anlamı, sabit bir hakkın yeni gelenlere tanınması yoluyla kamusal alanın genişlemesi olarak değil, vatandaşlık hakları ve kamusal alanın anlamının derin dönüşümlere uğraması olarak yorumlanmalıdır (Fraser / Gordon, 1994; Balibar, 1987: 725). Siyasal hakların mülksüzlere tanınmasıyla birlikte tüm bir iktidar ilişkileri ve dengeleri değişime uğramıştır. Hakların genişlemesi sürecinde, iktidar ilişkilerini ve kamusal alanı dönüşüme uğratan en önemli dönemeçlerden biri, işçilerin sendika kurma hakkını elde etmeleri olmuştur. Sözleşme özgürlüğüne aykırı olduğu için kurulu düzen tarafından uzun süre reddedilmiş olan sendika hakkı kabul edildiğinde, çıkarların temsil tarzlarını değiştirerek kamusal alanın dönüşümü sözkonusu olmuştur (Habermas, 1989; Bendix, 1964). Kısacası, 19. yüzyılda hakların genişlemesi, düz çizgisel bir evrim izlemekten çok, siyasi iktidar mücadeleleriyle iç içe geçerek farklı sonuçlara yolaçan karmaşık bir rota izlemiştir (Bowles / Gintis, 1996; Mann, 1987). 20. Yüzyıl başlarına gelindiğinde, vatandaşlık mücadelelerinin bazı yerlerde liberal-demokratik rejimlerin gelişmesine, diğerlerinde ise otoriter rejimlere zemin hazırladığını görürüz.

Hakların genişlemesi sürecinde vatandaşlığın anlamını değiştiren dört temel dinamikten söz etmek gerekir: İlki, ulus-devlet merkezli vatandaşlık anlayışının öne çıkardığı plebisiter temsil tanımlarının yanısıra işlevsel-grupsal temsil tarzlarının gelişmesidir. Özellikle işçilerin sendika kurma hakkını kazanmalarıyla birlikte, grup temsili siyasal yaşama girmiş ve diğer çıkar temsili modellerini etkilemiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde çıkarların kolektif temsili, bireysel temsil idealine uymayacak kadar güçlenmiştir (Bendix, 1964). İkincisi, hakların taşıyıcısı olarak vatandaşlık anlayışının hegemonik olmasıyla birlikte, zaman içinde aidiyetlerin, soyut vatandaşlık bağının önüne geçmesidir. Bu durum, haklar ile yükümlülükler dengesinin bozulması nedeniyle kamusal alanın parçalanması sürecini hızlandırmıştır (Habermas, 1989). Üçüncü olarak, sosyal vatandaşlık anlayışının gelişmesiyle birlikte, hakların çelişkili doğasının daha da belirginlik kazanması söz konusudur. Özellikle mülkiyet hakları ile toplumsal mirasa ortak katılımı ilgili haklar arasında çatışma önem kazanmıştır (Fraser / Gordon, 1994). Son olarak, hakların giderek tüm toplumu kaplamasıyla birlikte, kamu yararının ekonomik refaha indirgenmesi sürecinin

derinleşmesinden söz edilebilir. Bu durum, vatandaşlığın özerklik, karşılıklılık ve iletişimle ilgili daha derin siyasi boyutunun (işbirliği, kardeşlik, dayanışma vb.) zedelenmesine yol açmıştır (Roche, 1987: 372; Oldfield, 1990:180).

Refah Devletinde Vatandaşlık Sorunu

Refah devleti, vatandaşlığı belirleyen modern dinamiklerin en olgun biçimlerine varması sonucunda, birbirleriyle çelişen ilke ve pratikler arasında sınır çatışmalarının geliştiği ve çelişki kaynaklarının daha görünür kılındığı bir dönem olarak görülmelidir. Vatandaşlık kurumunun baştan beri içinde taşıdığı gerilimlerin hepsi refah döneminde güçlenmiş ve patlama noktasına gelmiştir. Bu süreçte demokrasi ile liberalizm arasında, yani, halk egemenliği ile bireysel özgürlük ve çoğulculuk; birlik ve eşitlik mantığı ile çoğulculuk ve farklılık mantığı arasında refah devleti aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılan eklemelenmenin sınırlarına dayandığını görüyoruz (Laclau / Mouffe, 1985: 171). Bu bağlamda ekonomik-birey ile vatandaş-birey, haklar ile yükümlülükler, tekil çıkarlar ile ortak çıkar ve kamusal, devlete aidiyet ile tekil aidiyetler arasındaki çatışmalar özel bir görünürlük kazanmaya başlamışlardır. Bu dönemin demokratikleşme sürecine katkısı, Laclau ve Mouffe'un belirttiği gibi sosyal vatandaşlık ile siyasi vatandaşlığı birlikte değerlendirmesi ve pozitif özgürlük fikrinin geliştirilmesiydi. Ancak eşitlik ve özgürlük gibi modern ideallerin kapitalizm ve ulus-devlet formu altında gerçekleştirilmesi yönündeki bu girişim nihai olarak başarısızlıkla sonuçlanacaktı.

Habermas'ın refah devletinde özel çıkar örgütleri arasındaki mücadeleleri öne çıkaran yorumu, sivil toplumdaki 'yeniden feodalleşme' eğilimi doğrultusunda kamunun parçalanma sürecinin altını çizer. Yeni sağa geçiş sürecinde ve sonrasında hızlanan bu kamusal parçalanma sürecinin refah devleti içindeki kökenlerine dikkat çekilmesi önemlidir. Ancak özellikle yeni sağ dönüşümler perspektifinden bakıldığında refah devletinin ayırdediciliği tekil çıkar çatışmalarından ziyade, farklı toplumsal çıkarları eklemleyen bir kolektif 'biz' kimliğinin oluşturduğu özgün bir kamusal anlayışın gücü olarak belirir. Kitlesele ve standart olarak üretilen refah hizmetlerinin bireyleri eşitleyici etkisinin yanısıra, giderek genişleyen bir üretim-tüketim sarmalının beslediği tüketim kültürünün homojenleştirici gücü tarafından da desteklenen bu kolektif kimlik, siyasi düzeyde bir 'tek ulus hegemonik projesi' olarak somutlanmıştır (Jessop, 1990: 183–185). Toplumdaki çıkar çatışmalarından çok çıkar birliğini vurgulayan bu proje, refah ekonomisinin içerme potansiyeli temelinde geniş işçi kitlelerini, orta sınıfları ve devlet yardımına bağlı 'transfer sınıflarını' aynı ulusun eşit haklara sahip vatandaşları olarak birleştiriyordu. Farklı toplumsal grupların özellikle maddi güvenlikle ilgili tekil çıkarlarını öne çıkararak sisteme

katılabilmelerini mümkün kılan koşullar devam ettiği sürece, toplum olarak yaşamının siyasi, hukuki, ahlaki ve kültürel boyutlarını ekonomik çıkarların gerisine iten bu tür bir kamusal anlayışının kırılabilirliği farkedilemedi.

Bu tartışma 'toplumsal' iktidar tarzının bir diğer özelliğiyle doğrudan bağlantılıdır: içerme/dışlama mantığı. Düzenleyici mantık aynı zamanda bir içerme mantığıdır. Düzenleyicilik, ancak tüm bir toplum belirli işlev sistemleri tarafından içerildiğinde rasyonel olarak işleyebilir. Luhman'ın tanımıyla 'içerme', hem herkesin bu sistemler tarafından üretilen yararlı nesnelere ulaşma açısından eşit şansa sahip olmasını hem de bireysel yaşam formlarının bu nesnelere bağımlı olmasını gerektirir (Luhmann, 1990: 34). Ancak içerme, herkesin refah sistemine aynı şekilde katıldığı ya da hiç kimsenin dışlanmadığı anlamına gelmez. 'Tek ulus' söyleminin a priori olarak dışladığı/ötelediği tek grup, çıkarları birleşmiş bir toplum fikrine karşı çıkan siyasi radikaller yani 'aşırılarıdır'. Yine de refah sisteminin işleyişinde dışlamadan çok, içerme tarzı daha stratejik bir öneme sahip gibi görünüyor. Öncelikle sistemin belirli toplumsal kesimleri içerirken onlara belirli bir katılım biçimini dayattığını dolayısıyla ancak bu tarzda katılıma uygun bir örgütlenme potansiyeline sahip olanlara açık bir sistem olduğunu belirtmek gerekir³. İskandinavya gibi korporatist uzlaşmaların kurumsallaştığı yerlerde belirginleşen bu tarz, daha çok, üretimin örgütlenmesiyle doğrudan ilgili olan kesimlerin ve bu kesimlerin en geniş üye tabanını temsil eden örgütlerinin katılımına zemin hazırlamıştır. Çünkü sistemin gerektirdiği uzlaşmaların istikrarlı biçimde yürütülebilmesi için, taraf olan kitlelerin bürokratik temsili ve denetimi hayati bir önem taşır.

Bu tür bir bürokratik temsilin dayatılması, bir yandan sisteme katılabilen çıkar gruplarının kendi iç yapılarında hiyerarşi, konformizm, denetleme ve dönüştürme güçlüğü gibi sorunlara yolaçarken, bir yandan da üretim-istihdam ağlarının marjında kalan kesimlerin zarar görmesine neden olmuştur. Bu noktada 1960 sonlarından itibaren Batı'nın gündemine yerleşen Yeni Toplumsal Hareketler sorununun incelenmesi gerekir. Kadın hareketi, barış hareketi, çevreci hareket, mahalli hareketler (özellikle konut hareketi) gençlik ve alt-kültür (özellikle eşcinsel hareket) hareketleri gibi birbirinden çok farklı hareketlerin ortak noktası, hepsinin refah devleti-geç kapitalizm ikilisinin gündelik hayatta yolaçtığı sorunlara karşı bir tepki niteliğinde ortaya çıkarak, uzun bir süre sistemin merkezi kurumlarının dışında gelişmiş olmalarıdır (Habermas, 1981). Refah devletinin bu hareketlere karşı tipik tepkisi bunların

3 Örgütlü modernliğin kurumlarının kısıtlayıcılığı konusunda bkz. (Wagner, 1996: 135-145).

öne çıkardığı talepleri, 'nüfus sorunları' şeklinde yorumlayarak, bürokratik düzenleme yoluna gitmek oldu. Devlet müdahalesini çağıran 'hak' söylemi öne çıktıkça bu hareketlerin refah toplumunun mikro iktidar pratiklerini sorgulayan siyasi boyutu gerileyerek yerini devletin ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatması anlamında bir 'sosyal hizmet' anlayışına bıraktı. Refah devletinde kadınlar, yoksullar ve azınlıkların deneyimi bu hizmetin verilisinin aşağılayıcı ve damgalayıcı olabileceğini gösteriyor (Pateman, 1988; Hochschild, 1988). İçerme/dışlama mantığıyla ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken bir diğer olgu sınıf-dışı kalanlar (underclass) sorunudur. Ücretli emeğin yaygınlaşıp sistemin merkezini oluşturmasıyla birlikte marjinalleşen kesimlerin sistem tarafından içerilmeleri, onların varoluş koşullarının kapitalist ekonominin değişen kriterlerine ve bürokrasinin takdirine bağlı olarak belirlendiği bir bağımlılık ilişkisi olarak gerçekleşmiştir (Wilson, 1987). Nihayet, fordizm bağlamında tekelsel ve rekabetçi sektörler arasındaki bölünmenin ve bunun yolaçtığı eşitsizliklerin de ciddi toplumsal gerilimlere yolaçtığına işaret etmek gerekir (Harvey, 1997: 161).

Ancak yeni hakların talep edilmesi ve yeni grupların var olan hakları edinmeleri gibi iki farklı eksen etrafında gelişen bu demokratik mücadelelerin sınırı, dışına çıkamadıkları sanayi kapitalizmi ve ulus-devlet tarafından çizildi. Bu sınırlılığın anlamı, farklı hak ve özgürlük mücadelelerinin sonuçta, siyasi cemaati refah bazına indirgeyen ve devleti de bu refahın önkoşullarının oluşturulması ve/veya bizzat refahın sağlanmasından sorumlu tutan bir ilişkiler sisteminin oluşmasına katkıda bulunması oldu. Bu sistem hem merkezi bürokratik devletin toplumsal yaşamın her alanına el atarak herşeyi derinlemesine siyasileştirmesi sürecini hem de ekonomist-teknokratik-bürokratik düzenlemelerle kamusal tartışmanın önlenmesi yoluyla derin bir depolitizasyon sürecini barındırıyordu (Roche, 1987: 385). Sonuçta, modern dönemde gelişen vatandaşlık imgeleri, tutum ve hak arayışları daha çok ekonomik merkezli oldu. 18. yüzyılda burjuvazi vergi ödeyen 'mülk sahipleri' olarak, 19. yüzyılda işçiler 'üretici güç' olarak, 20. yüzyılda ise refah hakkını talep eden vatandaşlar 'tüketiciler' olarak siyasi temsil talep ettiler. Bu durum kaçınılmaz olarak bireylerin atomlaşması, çıkar gruplarının ayrıcalık ve hak temelinde kutuplaşmaları ve siyasi cemaate aitlik, katılım, yükümlülük gibi sorunların geri plana itilmesine neden oldu. Kısacası refah devletinde vatandaşlıkla ilgili asıl sorun, bu kurumun devlet ve kapitalist ekonomi gibi sistemlerin birleştirici güçlerine indirgenmesi ve kamusal alanın depolitizasyonu sürecinin yönetsel politikalar ve metalaşma tarafından derinleştirilmesiydi.

Refah devleti uygulamalarının vatandaşlık kurumu açısından yol açtığı olumsuz gelişmeleri şöyle sıralayabiliriz. İlkin, refah hizmetleri radikal bir

eşitlik yaratmakta başarısız olmuştur. Yoksulluk giderilememiş ve/veya devlet giderek artan talepleri karşılayacak bir etkinlik sağlayamamıştır. İkinci olarak hizmetlerin sunulmuş tarzı hizmeti alanlarda, özellikle kadınlar, zenciler, yaşlılar, işsizler gibi toplumsal kesimlerde yabancılaştırıcı, aşağılayıcı, damgalayıcı, standartlaştırıcı, gözetleyici imaları nedeniyle hoşnutsuzluklara yol açmıştır. Üçüncü olarak devletin büyük çıkar gruplarıyla doğrudan ilişkiler temelinde örgütlenmesi, birey ve örgütsüz, güçsüz kesimlerin aleyhine gelişmiştir. Kamu bürokrasinin yozlaşmasına, siyasetin kısa dönemli çıkar beklentilerine endekslenmesine yol açtı. Merkezi bir kolektivizm ve sosyal adalet uygulaması, toplumsal entegrasyonu güçlendirmede gibi, çıkar çatışmalarının artmasına, toplumsal ara kurumların zayıflamasına, bazı kesimlerin devlete bağımlı yaşamalarına neden oldu. Sınıf ve refah merkezli örgütlenme ve pratikler, yeni gelişen eşitsizlik ve iktidar risklerine karşı duyarsız kalınması anlamına geldi. Ulusal homojen bir kültür varsayımı ve evrenselcilik mantığı, kültürel farklılıkların bastırılmasını birlikte getirdi. Vatandaşın salt hakların öznesi olarak anlaşılması, siyasi cemaate yönelik sorumluluk ve yükümlülükler meselesini daha dar cemaatlerin alanına itti. Tüm bu nedenlerle, modern refah devletini Marshall'ın varsaydığı gibi bir vatandaşlar cemaati olarak değerlendirmek bugün pek mümkün görünmüyor.

Neo-liberalizm ve Vatandaşlık Sorunu

Yeni sağın yol açtığı tarihsel dönüşüm devlet-siyaset ile toplumun arasını açarak devleti hegemonik mücadelelerin verildiği bir alandan ziyade, bir teknik aygıtı indirgemek rotasında gelişmiştir. Yeni sağın hegemonik projesi, 'iki ulus projesine' dayalı sınırlı bir hegemonik projedir (Jessop, 1990: 212). Aslında bu proje hegemonik bir projeden çok, bir tür pasif devrim biçimi olarak da görülebilir. Çünkü bir yandan toplumsal ilişkileri devrimci tarzda yeniden örgütlerken, bir yandan da bunu başarabilmek için popüler kitlelerin etkisizleştirilmesine dayanmıştır. Bu toplumun stratejik öneme haiz bölümlerini içerip, diğerlerini dışlayan ve dönüşümün maliyetlerini onların üzerine yıkan bir projedir. Tüm ulusu hegemonik bir projede bütünleştirmeye soyunan refah devletinden farklı olarak yeni sağın projesi, ulusu kendi içinde bölen bir stratejiye yaslanır. Tipik olarak bir girişimci suretinde tahayyül edilen aktif, sorumlu, çalışkan, yasalara saygılı vatandaşlar 'asıl ulusu' oluştururken, hegemonik projeden dışlanan kesimler sorumsuz, çıkarıcı, bencil, devlete bağımlı, tembel, asi ve mızımız olarak damgalanırlar. Yeni sağın dışlama söylemleri çoğalıp çeşitlenirken, dışlanan kesimlere ve özellikle kentsel şiddet hareketlerinin arkasındaki güç olan en alttakilere yönelik baskının dozu da giderek artar. En alttakiler sorunu, yeni iktidar tarzını anlamak için stratejik bir

önem taşır. Örgütlü modernliğin çözülmesiyle birlikte oluşan 'yeni ortaçağın' belirsizlik, değişkenlik, hareketlilik, kayganlık, şiddet, cemaatleşme gibi eğilimleri en çok bu insanların yaşam deneyimlerini belirler. Bu deneyimi en iyi ifade eden 'marjinalleşme', yeni sağın en önemli iktidar stratejilerinden birini oluşturur. Wolin'e göre kültürel ve toplumsal bir mekandan yoksun bırakma anlamına gelen 'marjinalleştirme' yoluyla sistem, pazarın meta ilişkilerine kolayca girebilecek hareketli ve aciz kitleler yaratır (Wolin, 1987: 477-480). Aslında en alttakilerden pazarın meta ilişkilerine girmeleri bile beklenmez. Sayıları giderek artan bu insanlar, ulus-içi istihdamın giderek kısıtlandığı kapitalizmin bu evresinde artık bir tür fazlalık olarak muamele görmeye başlarlar. Artık geniş kitlelerin eğitilmiş, sağlıklı ve doymuş olmaları, kapitalizm için eskisi kadar işlevsel değildir. Ama bu kitlelerin siyasi olarak pasifleştirilmeleri gereklidir. Bu insanların varoluş koşullarının anti-refah retoriğinin yön verdiği bürokratik keyfiyetlere bağımlı olması tam da bu amaca hizmet eder. En alttakiler sorunu 80'lerin başında yaygın olan üçte iki toplumu terimi ile de politik retoriğe girmiştir. Bu terim, toplumun üçte biri kadarının girişim kültürüne uyum sağlayamayacağı, "güvenli istihdam, hayat standartları vb. bazında tam bütünleşmeye yeteneksiz olduğu" anlamını taşır ve böylece bu insanların "buyurgan pratikler tarafından gözden çıkarılmasına" ve hatta bundan sorumlu tutulup, suçlanmalarına yolaçar (Wagner, 1996: 238).

Modern siyasal toplum tekil çıkarılardan kısmen bağımsız bir ortak alanın varlığına dayanmıştır. Modernliğin başlangıcından bu yana temel yörünge giderek daha fazla kesimi ve tekil çıkarları bu ortak alana çekerek içermek yönünde olmuştur. Refah devleti bu içermeye mantığının doruk noktasını temsil eder. Yeni sağla birlikte bu tarihsel çizginin tersine çevrilmeye başlanması sözkonusudur. Toplumdaki kutuplaşma ve parçalanma potansiyelinin güçlenmesi nedeniyle artık tekil çıkarılardan bir ortak çıkar oluşturma kapasitesi azalmaktadır. Bunu söylemek hala yeni talep ve kimliklerle siyasal alana dâhil olmak isteyenlerin olmadığı anlamına gelmez. Tersine bu tür talepler örgütlü modernliğin çözülmesi sürecinde çok artmıştır. Ancak bu tekil çıkar ve kimlikleri bildik modern siyasal alan çerçevesinde biraraya getirmek giderek zorlaşmaktadır. Yeni sağın iktidar pratikleri kamusal alanı tahrip ederek çıkarların ve kimliklerin daha da tekillişmesine, birbirlerinden ayrılmasına zemin hazırlamıştır. Böylece modern siyasal toplum çözülürken, ortaklığı ifade eden kurum ve kavramların içi boşalmaktadır. Birey ile siyasal birim arasındaki bağın gevşemesi ve tekil bir devlete aidiyetten çok, cemaatleşmelerin güçlenmesiyle birlikte siyasal birimin sınırlarının, üyelik ve temsil kavramlarının bulanıklaşmasıyla ilgili sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Oysa bunlar her hangi bir kamusal otoritenin kamusal olarak bağlayıcı kararlar alması için gerekli ön şartlardır. Siyasetin yaslanacağı ortak değerlere ve çıkarlara

sahip olduğu varsayılan bir toplum varsayımı hızla gerilemektedir. Denebilir ki bu noktada vatandaşlığın siyasal anlamı ciddi biçimde zedelenmektedir. Bu süreçte siyasal toplumun iletişimsel ve normatif temelleri sarsılmakta ve toplum ağırlıklı olarak sistem bütünleşmesine dayanarak birarada durmaya zorlanmaktadır. Bu tarihsel moment aynı zamanda kolektif olarak hareket ederek topluma ve siyasete yön verme, kendi kaderini belirleme gibi modern siyasal duyarlılıkların da zayıfladığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır.

Yeni sağ, refah devletinde gelişmeye başlayan kamusal alanının depolitizasyonu sürecini derinleştirir. Ancak bunu refah devletinin ürettiği siyasal toplumu ve vatandaşlık anlayışını eleştirerek yapar. Yeni sağ refah devletinin yarattığı siyasal toplumu devlet merkezli olmakla suçlar ve birey ve toplumun önünü açmak, çoğulculuğu geliştirmek gibi ideallerden sözeder. Refah devletinin ara kurumları zayıflatması, devlet eliyle toplumsal adalet, bütünleşme ve dayanışmayı sağlamakta başarısız olması, haklara vurgu yaparken güçlü toplumsal çıkarlara teslim olması, sorumluluk ve yükümlülüklerin zayıflatılması ve nihayet kamusal alanın parçalanmasına yolaçmış olması yeni sağın eleştirilerine konu olmuştur. Yeni-sağ düşünürler, sosyal adalet, refah hakları ve demokrasi eleştirisi aracılığıyla belirli bir vatandaş tipini eleştirirler. Yeni sağ zihniyet, özellikle sosyal vatandaşlık ile kişisel haklar ve siyasal vatandaşlık arasında bir çelişki kurarak, vatandaşlığın sosyal boyutunu geriletmeyi amaçlamaktadır. Yeni sağa göre, refah devleti, merkezi yönetime bağımlı, sorumluluk alamayan, tembel, asalak, talepkar, mızımız, asi ve çıkarıcı bir vatandaş tipini teşvik etmiştir (Saunders, 1993: 61). Buna karşın geliştirilen ideal vatandaş, daha aktif, girişimci, inisiyatif ve sorumluluk alan, kanunlara saygılı, olgun ve makul bir tiptir. Thatcherizm, refah devletinin vatandaşlık anlayışına karşı ahlaki bir yenilenme ve toplumsal bütünleşmenin aracı olarak aktif vatandaşlığı önerir (Mouffe, 1988). Aktif vatandaşlık, bireyin siyasal topluma aidiyetinde en belirleyici öge olarak onun bireysel başarısını, özel yaşamındaki performansını, yani girişim kültürüne uyum derecesini görür. Yeni sağın birinci sınıf vatandaşları devlete yüklenmeden kendi ayakları üzerinde durabilen girişimci bireylerdir. Böylece neo-liberal söylemde “vatandaş”, büyük ölçüde ekonomik-insana indirgenmiş olur. Bu söylemde bireylerin toplumla ilişkisindeki en önemli bağ maddi çıkar bağlarıdır. Birey ve toplum arasındaki sınırların belirginleştirilmesi, ortak iyinin maddi refaha indirgenmesi anlamına gelir. Yeni sağın “ideal” vatandaşı, başkalarıyla yalnızca rekabet ilişkisi içinde olan yalnız ve hırslı bir ekonomik varlıktır. Yeni sağın refah devleti eleştirisiyle birlikte kamusal alan ve hatta toplum fikri bile mahkûm edildiğinde geriye Thatcher'in deyimiyle "sadece bireyler ve onların aileleri" kalır. Bireyden kendi kaderine hakim olması beklenir çünkü, "yeni-liberalizm bireylerin toplumun önüne çıkardığı istemleri

boyuna geri çevirir, tutamayacağı hiçbir söz vermez başarı ya da başarısızlık bireyin kendi sorunudur, toplumla ya da devletle hiçbir ilgisi yoktur" (Altvater, 1985: 43).

Liberalizmin bu soyut bireyi, her türlü siyasi ve toplumsal aidiyetten bağımsız ve/veya mantıksal olarak önsel olarak kavramsallaştırılır. Ekonomik bireyleri birarada tutan ve siyasal toplumu oluşturan ikinci unsur yeni sağcılara göre anayasal olarak klasik liberal yetkilerle sınırlandırılmış bir hukuk devletidir. Kamusalılığı yasal bağlarla birbirine ve devlete bağlanmış olmaya indirgemek yeni-sağın vatandaşlıkla ilgili genel çerçevesini oluşturur. Ancak hukuk düşüncesinin siyasi felsefelerinde en merkezi rolü işgal ettiği yeni-sağ düşünürler için bu bir indirgeme olarak değil, sapkınlıktan kurtularak öze geri dönme olarak görülür. Onlara göre refah devleti meşruiyetini amaçlara (sosyal adalet gibi) ulaşmaktaki etkinliği ile tanımladığı için tüm anayasal sınırları aşmış; bu yüzden otorite ve meşruiyetini kaybetmiştir. Kanun ve iktidarı belli amaçlara ulaşmak için araç haline getiren demokrasiler eşitlik ve güvenlik adına tüm eşikleri aşma eğilimindedirler. Neo-liberaller ise siyasi iktidarın gücünü sınırlamak için pozitif kanunlarla hukuk arasındaki ayrımı çizmeye önem verirler. Pozitif kanunlar, siyasi iktidarın elinde bireysel özgürlükleri kısıtlayacak şekilde kullanılabilir iken hukuk, insanları birbirine bağlayan, sivil toplumun önkoşullarını sağlayan biçimsel ve araçsal bir bağ olarak görülür (Hayek, 1994; 1997). Adaleti ve siyasi iktidarın meşruiyetini sağlayan genel anayasal kurallara uyulmasıdır. Ancak burada soyut bir hukuk devleti savunusu değil, anayasanın neo-liberal çerçevede yeniden şekillendirilmesi çabası geçerlidir. Yani yazılı kanunun hukuksal normlara uygun olması demek neo-liberal ideolojiyi yansıtmaması demektir. Yeni sağ düşünürlerde belirli bir incelmışlik düzeyine ulaşan bu görüşler, yeni sağ iktidarların pratiğinde son derece otoriter bir kanun ve düzen retoriğine dönüşmüştür.

Yeni sağın idealindeki siyasal toplumun radikal bir bireyciliğe dayandığı doğrudur. Ancak yeni sağ içinde özellikle neo-liberallerin bireycilik vurgusu ile neo-muhafazakârların kaygıları arasında bir çatışma olduğu söylenebilir. Tarih ve toplum dışı bir birey anlayışının kaçınılmaz olarak toplumu refah toplumunun 'müsamahakar' ortamına sürükleyeceğine inanan muhafazakarlar arasında bu tür bir bireyciliğe karşı bir tepki vardır. Thatcherci söylem bireyi, sadece kanunlar dairesinde özel işlerini yürütmekle yükümlü olan bir özgürlükler alanı olarak değil, girişimcilik yanında aile, din, ulus, geleneklerle ilgili bir dizi somut içerikle tanımlar. Thatcherizmin tanımladığı aktif vatandaşlığın bir boyutu daha vardır. Aktif vatandaş ahlaki ve toplumsal bir sorumluluk olarak gönüllü işler yapan, komşularıyla ve yakın çevresiyle ilgilenen birisidir. Herşeyi devletten beklemek yerine birey ve cemaatlerin kendi güçlerini harekete geçirmeleri; ara kurumlar yoluyla devletin çekildiği

alanlardaki bazı toplumsal görevleri üstlenmeleri yeni sağa göre hem ahlaki hem teknik olarak daha üstün bir yöntemdir. Gerçek bir toplumsal dayanışma ve bütünleşmenin ancak bu sayede mümkün olacağına dikkat çekilir.

Refah devletine ilişkin yeni sağ eleştirilerin düşünsel çerçevesi, liberteryanizmden neo-muhafazakârlığa uzanan bir tayf içinde konumlanan etkileşim halindeki farklı görüşler tarafından belirlenmiştir. Bu düşünsel bağlamın ana hatlarını ise adalet ve refaha ilişkin bireyci ve piyasacı bir yaklaşım oluşturur. Nozick, (1974) Hayek (1995) ve Friedman (1990) gibi düşünürler yoluyla adalet fikri ile sosyal eşitsizlikler arasındaki her türlü ilişki kategorik olarak koparılmıştır. Adaletin ve özgürlüğün liberal kavranışı, sosyal adalet ve refah kavramlarının yanısıra sosyal ve ekonomik haklar kavramının da geçersizleşmesini gerektirir. Neo-liberaller, sosyal adalet ve eşitsizliklerle ilgili kaygıların hukuk ve haklar bağlamında tartışabilecek bir konu olduğunu reddederler.⁴ Refah devleti eleştirisi bağlamında refah, sosyal adalet, pozitif haklar gibi kavramlara karşı çıkılmasının temelinde bireysel özgürlükleri korumak ve devlet müdahalesini en aza çekmek iddiası vardır. Refah devletinin ekonomik başarısızlıklarıyla ilgili tüm neo-liberal eleştiriler bu siyasi-ideolojik temele dayanır. Böylece bireysel özgürlüklere dayanmayan bir düzenin, nasıl zorunlu olarak verimsizliğe de mahkûm olduğu gösterilmeye çalışılır. Verimlilik ilkesinin önplana çıkarılmasının bir sonucunu da vatandaşlığın kolektif boyutunun geri plana itilmesi olmuştur denebilir.

Görüldüğü gibi yeni sağın vatandaşlık ve siyasi toplum anlayışı birey ve cemaatlerin öne çıkarılmasına dayanır. Her iki durumda da zarar gören ise vatandaşlığın katılım, eleştiri, denetim, öz yönetim, kamusal tartışmayla ilgili siyasi boyutlarıdır. Bireysel yaşamında ve cemaat içinde aktif olması istenen bireyden siyasi alana gelince beklenen sadece yasalara uygun davranmasıdır. Bu nedenle yeni sağın ideal vatandaşının en belirgin özelliği siyasetten arınmış, devletle ilişkileri minimum olan, siyasete karşı kayıtsız ve ancak pasif destek veren biri olmasıdır. Bu söylemin kurguladığı ideal “siyasi toplumun” en belirgin özelliği de kamusal alanın yokluğudur. Dolayısıyla yeni sağcılar her ne kadar “aktif” vatandaşlıktan söz ediyor olsalar da, aslında yürürlükte olan süreç, bildik “modern” vatandaşlığın geriletilmesi sürecidir. Modern vatandaşlık,

4 Pozitif haklara yönelik neo-liberal itirazlar; negatif haklardan farklı olarak pozitif hakların başkalarının pozitif eylemini gerektirmesi, kaynakların yeniden dağıtımını gerektirdiği için mülkiyet haklarıyla çelişmesi, hakların tanımı ve sınırlarının belirsiz olması ve bu nedenle hukuki yaptırımın mümkün olmaması gibi noktalarda yoğunlaşır. bkz (Barry, 1990:79).

rasyonel ve özerk olduğu, siyasi katılım ve denetim yetenekleri olduğu varsayılan özgür bireyler ve onların yarattığı siyasi kurumlar üzerinde temellenmiştir. Yeni sağla birlikte içine girmiş olduğumuz yeni ortaçağda ise ortaklığı yaşatacak zeminler olarak “birey” ve “toplumun” modern hali güçlü bir tehdit altındadır.

Neo-liberalizmin vatandaşlık kurumuna verdiği asıl zarar hiç kuşkusuz, siyasal-hukuki eşitlik fikri ile toplumsal eşitlik arasındaki bağlantıyı koparmaya çalışması olmuş, bu da doğrudan sosyal adalet ve eşitlik gibi kavramlara saldırmak yoluyla gerçekleşmiştir. Bu bağlamda özellikle 1990 sonrasında eski refah devletinin gerileyerek yerini yeni bir refah rejimine bırakması sürecinde, modern vatandaşlık fikrini ciddi şekilde sarsan yeni tür uygulamalar da gündeme gelmektedir.

Neo-liberalizm ve Toplumsal Vatandaşlık

Neo-liberalizm, 1980’lerde dünyanın farklı coğrafyalarında yeni sağ yönetimlerin iktidara gelmeleriyle tarih sahnesine giriş yapan ve yeni sağ hükümetlerin geri çekilerek yerini çoğu yerde yeni sol yönetimlere bıraktığı 1990 sonrasında da etkili olmaya devam ederek tüm bir tarihsel döneme damgasını vuran yeni bir yönetimsellik biçimi olarak görülmelidir. 1980’ler ile 1990 sonrası dönem arasında bu açıdan önemli bir süreklilik tespit edilebilirse de, özellikle yeni bir refah rejiminin belirginleşmesi açısından 1990 sonrası önüne çıktığı söylenebilir. 1980’li yıllar neo-liberal ideolojinin en saf ve meydan okuyucu biçimde tarih sahnesine çıkışına tanık olmuşken, 1990’larda önüne çıkan öncelikli sorun, neo-liberalizmin yol açtığı sosyal sorunların ağırlaşmasına bağlı olarak yeni bir yönetim anlayışının geliştirilmesi gereği olmuştur. Dolayısıyla son yirmi yıldır, özellikle Dünya Bankası’nın öncülüğünde (World Bank, 1997) yeni yönetim anlayışı ve yeni bir refah rejiminin temel yapısının şekillendiğini ve buna paralel olarak sosyal haklar ve vatandaşlık alanında önemli dönüşümler gerçekleştiğini söyleyebiliriz. “Yönetişim” ya da “iyi yönetim” diye adlandırılan yeni yönetimsellik bağlamında sosyal politika ve refah rejiminde yaşanan dönüşümler kısaca şöyle ifade edilebilir: “... vurgunun refahtan istihdama kayışı, sosyal koruma önlemlerinin niteliğindeki istihdamla geçim arasındaki ilişkinin değişmesinden kaynaklanan değişmeler, ve devlet-STK-özel sektör ortaklıklarının sosyal hizmet sunumunda oynadığı rolün önemi, Kuzey’in gelişmiş ülkelerinde günümüzün sosyal politika ortamını belirleyen üç temel özellik olarak ortaya çıkıyor” (Buğra, 2007: 148).

Refahtan istihdama geçiş diye anılan dönüşüm, vatandaşların tümünün belirli haklara insan-vatandaş olarak ve kolektif olarak sahip olduğu refah devletinden, (welfare) belirli insanların sosyal koruma haklarından

yararlanabilmeleri için belirli çalışma programlarında çalışmaya zorlandıkları bir tür “zorunlu çalışma rejimi” ya da “zorunlu istihdam devleti” (workfare) rejimine geçişi ifade eder (Jessop, 1994). Refah devletinde sosyal koruma hakları tipik olarak istikrarlı ve sürekli bir ücretli emek piyasası üzerinden şekillenmişken, istihdam ile geçim arasındaki ilişkinin zayıflaması ve sosyal dışlanma sorununun ağırlaşması yeni bir sosyal yardım mantığının işlemeye başlamasına neden olmuştur. Böylece, istihdam konumları çok güvencesiz olduğu ya da ücretli emek piyasasına hiç giremedikleri için yaşamını idame ettirecek kadar bir gelire sahip olamayan ve ciddi bir toplumsal dışlanma sorunuyla karşı karşıya kalan kesimlerden devletten bir gelir desteği almaları karşılığında gösterilen bir işte çalışmaları beklenmektedir.

Refah yardımlarının giderek artan biçimde zorunlu çalışma şartına bağlanmaya başlaması hem neo-liberal ve muhafazakar argümanlarla hem de yeni sol argümanlarla haklılaştırılan ideolojik önemi büyük bir dönüşüm olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece çalışma şartı birçok bağlamda refah sisteminin temelinde yerleşmeye başlamıştır. Zorunlu çalışmanın önerisinin arkasında yeni sol bakış açısından bakıldığında refah devleti yöntemlerinin yoksulluğu gidermek için uygun olmadığı düşüncesi vardır. Yeniden-dağıtımçı bir mantıkla doğrudan yardımlara yönelmek yerine, eşitsizliğin daha derindeki kaynaklarının, özel olarak da işsizliğin giderilmesi, gerçek bir fırsat eşitliğinin sağlanması için gerekli görülmektedir. Yeni sağcı muhafazakârlar ise bu soruna daha çok, belirli bir cemaate ait olmanın getirdiği hak ve yükümlülüklerin karşılıklılığı ve ‘hiç bir şey yapmadan hak iddia etmenin’ yarattığı ahlaki yozlaşma açısından bakarlar. Sağ ve sol yorumcuların birleştikleri nokta, çalışarak kendi ayakları üzerinde durmayı yücelten bir kültürel ortamda, devlet yardımlarına bağımlı olarak yaşamının bireylerde özsaygı ve özerklik sorunlarına yol açtığı saptamasıdır.

Toplumsal dışlanma sorunu çerçevesinde şekillenen ve yeni refah rejiminin temel özelliklerinden birisi olarak sivrilen bir diğer olgu, yönetim söylemine paralel olarak sosyal politikaların devlet-STK’lar ve özel sektör üçlüsü arasındaki ortaklıklar üzerinden şekillenmeye başlamasıdır. Neo-liberalizm devlete, ‘mutlak yoksulluk’ karşısında ahlaki bir görev yüklemekle birlikte, bu yardımların dağıtımını konusunda devleti ne tek ne de en etkin örgütlenme olarak kabul eder. Neo-liberalizm, devlet ile piyasa arasındaki ikilemi reddederek yerine zorunluluk ve özgürlük arasındaki ikilemi koyar ve zorlayıcı olmayan bir refah sistemi içinde piyasanın yanında her türlü gönüllü örgütlenmenin ağırlık kazanması gerektiğini ileri sürer. Öte yandan neo-liberalizm, refahla ilgili kamusal tercihleri daha iyi yansıtabilmek için refah

işlevlerinin adem-i merkezileştirilmesini ve refah sisteminin bireyleri güçlendirici olması için yeni yöntemler bulunmasını önerir.⁵ Eski tür hayırseverliğin neo-liberal biçimi (Buğra, 2007: 147) olarak karşımıza çıkan bu süreç, bir yandan hayırsever kişi, aile, küçük cemaatler ve sivil toplum örgütleri gibi unsurları harekete geçirirken öte yandan tüm bu ilişkiler ağını, kentsel politika çerçevesinde özel sektör ve kamu ortaklığının temel isteklerine bağımlı hale getirmektedir.

Yeni refah rejiminin öne çıkardığı farklı süreçleri tetikleyen, toplumsal dışlanma sorununun artık göz ardı edilemeyecek boyutlara ulaşması olduğunu belirtmiştik. Nitekim tüm bu yeni sosyal politika önlenmeleri dizisi genel olarak “topluma kazandırma” ya da “yeniden topluma kazandırma” adları altında sunulmaktadır. Avrupa kaynaklı literatürde genellikle toplumsal dışlanma sorunu olarak ifade edilen bu sorun, Anglo-Amerikan kaynaklı literatürde çoğu zaman “sınıf-dışı kalanlar” (underclass) tartışması olarak gündeme gelmektedir (Wilson, 1987; Murray, 1990; Morris, 1994). Her iki tartışma aynı toplumsal sürece göndermede bulunmakla birlikte farklı ideolojik anlamlar ve nüanslar barındırmaktadır ve bu bağlamda sınıf-dışı kalanlar söylemi, neo-liberalizm ile sosyal vatandaşlık arasındaki ilişkiyi anlamak açısından daha fazla öne çıkmaktadır.

Neo-liberaller, asıl olarak devletin büyük bir sistem halinde müdahale etmesini gerektirecek kadar ciddi bir refah problemi olmadığına; varolan bireysel risklerin sigorta ilkesi çerçevesinde çözümlenebileceğine; eğitim, sağlık ve konut gibi malların en iyi özel yollarla tedarik edilebileceğine inansalar da Batı toplumlarında giderek artan ve nitelik değiştiren bir yoksulluk sorunu olduğunun farkındadırlar. Buradaki asıl sorun liberal ilkelerden sapılmaksızın bu sorunla nasıl başa çıkılacağıdır. Böylece refahla ilgili sorun toplumun bütünüyle ilgili değil, refah yardımlarına bağımlı olan bu yeni grupla ve onların içinde bulunduğu mutlak yoksulluk durumuyla ilgili görülür. Hayek ve Friedman'na göre yoksullara yönelik bir devlet yardımının liberalizme aykırı bir yönü yoktur (Barry, 1990: 90). Friedman'ın yoksulluk sorununa çözüm olarak önerdiği negatif gelir vergisi, neo-liberal mantığı iyi yansıtır. İnsanları belirli tüketim kalıplarına uymaya zorlayan aynı yardımların yerine, belirli bir asgari gelir düzeyinin altına düşenlere devletin hiç bir yükümlülük

5 Refah sisteminin özellikle eğitim ve sağlık alanında bireysel tercihleri daha iyi yansıtması için öne sürülen araçlardan biri yine Friedman'ın tartışmaya açtığı kupon (voucher) sistemidir. bkz. (Friedman, 1990: 158-175).

altına sokmaksızın doğrudan para yardımı yapması biçimindeki bu öneri, bireyci ve anti-paternalist olduğu için liberal ilkelere uygun bulunmuştur.

Burada önemli olan bu yardımın, sosyal adalet çerçevesinde bir vatandaşlık hakkı olarak değil, sadece ahlaki ve özgeci kaygıların tatminiyle ilgili bir öneri olarak gösterilmesidir. Yani hiç kimse bu yardımı adalet kuralları çerçevesinde hak etmiş sayılamaz (Barry, 1990: 60). Sınıf-dışı kalanlar tartışmasında görüldüğü gibi Batı'da refah tartışması giderek daha fazla ahlaki argümanlarla çevrenmeye başlamıştır. Nitekim bu tartışma bağlamında liberal konumdan muhafazakâr konumlara kolayca kayıldığı ve iki konum arasındaki etkileşimin giderek arttığı görülür. Burada ahlakileştirme stratejisinin iki boyutu tespit edilebilir. Sorunun ahlakileştirilmesinin en derindeki nedeni refah tartışmasının sadece 'düşkün' olduğu düşünülen bir grup insanın durumuna indirgenmiş olmasıdır. Bu noktada ahlakileştirme gereklidir, çünkü refah sisteminin giderek ikiye bölünmeye başlamasıyla birlikte önemli bir finans sorunu ortaya çıkmaya başlar. Neo liberallerin önerdiği minimum geliri sağlamak için gereksinilen kaynak, eğer vergilerden değilse, nereden ve kimden karşılanacaktır? Neden toplumun özel sigorta ilkesiyle hayatını devam ettirebilen kesimleri kendilerinin hiç faydalanmayacakları bir refah sistemini vergileriyle desteklemeyi istesinler ki? Bu tür sorular karşısında insanları bu tür bir ikili refah sistemine razı etmenin tek yolu ahlaki kaygıları ve hayırseverlik duygusunu körüklemek gibi görünmektedir. Ancak bir kez sorun, vergi verenlerin ahlaki kaygılarına bırakılınca yardım edilenlerin ahlaki durumu tartışması da kaçınılmaz olarak gündeme gelir. 'Toplumun 'saygın' bireyleri neden ahlaki olarak 'yoz' bazı insanları beslemek için kendi ceplerinden para vermeyi istesinler ki?' sorusu yakıcı bir sorun olmaya başlar. Ahlakileştirmenin ikinci boyutu refah yardımlarının yaratmış olduğu ahlaki çöküntüyle ilgilidir. Özellikle Amerika'da suçluluk, ırk ayrımcılığı, ailenin parçalanması gibi konularla içiçe geçen yoksulluk sorunu artan biçimde ahlaki bir tartışma halini almaya başlamıştır. Liberal ve muhafazakâr yaklaşımların birleştiği bu noktada sınıf-dışı kalma sorunu, maddi yoksulluktan çok özsaygı, bireysel özerklik, devlete bağımlı olmak, bencillik, tembellik ve çıkarıcılık gibi temalarla ilişkilendirilerek tartışılır.⁶

6 Örneğin Murray, refah devletinin bir hak imiş gibi dağıttığı yardımların yoksullarda davranış bozukluklarına, ailenin parçalanması ve gayri-meşru çocuk sahibi olmak eğiliminde bir artışa yol açtığını savunur ve ahlaki kriterlere bakılmaksızın ve herhangi bir yükümlülük karşılığı olmadan yoksullara 'negatif gelir vergisi' ödenmesi önerisini reddeder. Muhafazakar düşünür Mead ise refah yardımı talep edenler için çalışmanın, yasalara uyma ve vergi ödeme gibi kesin bir yükümlülük olarak düzenlenmesi gerektiğini önerir. Bu görüşler için bkz. (Barry, 1990:110-112).

Sonuç olarak, neo-liberal baskılar sonucunda ileri kapitalist ülkelerde gelişmeye başlayan yeni refah rejiminin sosyal vatandaşlık açısından doğurduğu temel sorunu şöyle ifade etmek mümkündür: yeni refah rejimine dair temel sorun, aslında refah devleti döneminde baş gösteren ancak üstü örtülen bir vatandaşlık sorununu en ileri noktaya taşıyor olmasıdır. Söz konusu vatandaşlık sorunu, toplumun haklar ve standartlar açısından iki kutuba ayrışıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu ayrıştırma işleminin bir tarafında tam zamanlı ve iyi ücret kazanılan işlerde çalışma imkânına sahip olan insanlar için öngörülmüş olan belirli bir haklar düzeneği (prim esasına göre işleyen sigorta ilkesi), öte tarafında ise bu emek piyasasından geçici ya da daimi olarak uzaklaşmış ya da hiç dahil olamamış insanlar için öngörülen bir sosyal yardım düzeneği bulunuyor. Söz konusu ikili sistem vatandaşlığın bugünü ve geleceği için önemli bir sorun yaratmış durumda. Çünkü ne topluma (yeniden) kazandırma söylemlerinin “iyicil” hedefleri ne de pozitif ayrımcılık terimleri, sosyal yardım alan kitlelerin vatandaşlık statülerinin son derece zayıflatılmış olduğu gerçeğini değiştirmiyor.

Sonuç Yerine: Vatandaşlığın Geleceği?

Tarihsel olarak önemli dönüşüm uğraklarından geçmiş olan vatandaşlık kurumunun günümüzde bir kez daha sarsıcı bir dönüşüm evresinde olduğu iddia edilebilir. Küresel neo-liberalizm momentinde derinden değişen devlet-toplum ilişkilerine bağlı olarak vatandaşlığın anlam ve bağlamı da dönüşmekte ve bu dönüşüm bildiğimiz anlamda vatandaşlık için bir tür “son” olma riski taşımaktadır. Ancak geçmişte olduğu gibi günümüzde de mevcut eğilimlerin eleştirel sorgulanması üzerinden geleceğe kapı aralayan alternatif arayışları sözkonusudur. Neo-liberal müdahalenin sarsıcı gücüne rağmen, vatandaşlığın çatışmalı ve dinamik doğası tarihsel gelişimine devam etmektedir. Ben de bu yazıyı yakın gelecekte bu alandaki tartışmaya damgasını basmaya aday gibi görünen iki farklı öneriye işaret ederek bitirmek istiyorum. Bunlardan ilki “asgari vatandaşlık geliri”, “vatandaşlık geliri”, “yaşam geliri” ya da “garanti edilmiş toplumsal gelir” gibi çeşitli kavramlar altında geliştirilen önerilerdir⁷ (Twine, 1994: 163-170; Casassas 2007; Pettit, 2007). Bu önerinin özü yoksullara yapılan yardımların damgalayıcı olmasını engellemek için bunun tüm vatandaşlar için koşulsuz bir hak olarak talep edilmesidir. Önerinin rasyonalitesi ise sosyolojik olarak zaten uzun süredir zayıflamakta olan bir bağı,

7 Konuyla ilgili çok sayıda düşünürün görüşlerini içeren canlı bir tartışma için bkz: <http://multitudes.samizdat.net>.

yani sosyal güvenlik ile ücretli çalışma arasındaki bağı tamamen koparmak, böylece hakları çalışmaya değil, temel vatandaşlık statüsüne bağlı hale getirmektir. İkinci öneri ise, hem mevcut refah rejiminin hem de yukarıdaki türden alternatif arayışlarının eleştirine dayanmakta ve çalışma ile güvenceler sistemi arasındaki bağı koparmak yerine bunları çalışma ve emek yasasının yeni eğilimlerine uygun bir şekilde yeniden birleştirmeyi önermektedir (Castel, 2004: 79-99). Buradaki esas soru “çalışmanın aşırı devingenleştiği, aşırı istikrarsızlaştığı ve enformel çalışmanın çok arttığı bir durumda buna uygun yeni bir güvenceler sistemi bulunabilir mi?” sorusudur. İkinci türden öneriler, çalışma ile sosyal güvence arasındaki bağlantıyı koparmanın vatandaşlık açısından sorun yaratan mevcut ikili durumu daha da vahimleştirmekten öteye geçemeyeceği konusunda bizi uyarmaktadır.

Bu iki tür öneri çevresinde gelişecek olan tartışmaların yakın ve orta vadede gündemi meşgul edeceği tahmin edilebilir. Ancak her iki öneri de sonuçta modern devlet, ulus-devlet, refah devleti, vatandaşlık gibi temel modern kavramlar temel alınarak geliştirilmiştir ve bu kavramları yeni dönüşümlere uyarlama çabaları olarak gündeme gelmektedirler. Öte yandan uzun vadede, çalışma ve bölüşüm ilişkilerinin radikal biçimde yeniden örgütlenmesi temelinde gelişecek yeni tür bir kamusal anlayışıyla bağlantılı olarak vatandaşlık ve sosyal haklarla ilgili tartışmanın terimlerinin de değişeceğini öngörmek mümkündür.

Kaynakça

- ALTVATER, Elmar (1985), “Yeni Liberal Karşı-Devrimin Müptezelliği,” ZARAKOLU R. (der.), *Kriz, Neo-Liberalizm ve Reagan Dosyası* (İstanbul: Alan).
- BALIBAR, Etienne (1987), “Propositions on citizenship,” *Ethics*, 98/1.
- BALIBAR, Etienne (1991), “The Citizen Subject”, E. Cadava vd. (der) *Who Comes After the Subject* içinde (New York: Routledge).
- BARBALET, J. M. (1988), *Citizenship, Rights, Struggle and Class Inequality* (Minneapolis: University of Minneapolis Press).
- BARBALET, J. M. (1993), “Citizenship, class Inequality and Resentment,” TURNER, B.S. (der.), *Citizenship and Social Theory* 36-57, (London: Sage): 36-57.
- BARRY, Norman (1990), *Welfare* (Open University Press).
- BENDIX, Reinhard (1964), *Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order* (New York: John Wiley and Sons).
- BRUBAKER, Rogers, (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge: Harvard University Press).
- BOOKCHIN, Murray (1987), *The Rise of Urbanisation and the Decline of Citizenship* (San Francisco: Sierra Club Books).
- BOWLES, Samuel / GINTIS, Herbert (1996), *Demokrasi ve Kapitalizm* (İstanbul: Ayrıntı).
- BUĞRA, Ayşe (2007), “AKP Döneminde Sosyal Politika ve Vatandaşlık,” *Toplum ve Bilim*, 108: 143-166.

- CASASSAS, David (2007), "Basic Income and the Republican Ideal," *Basic Income Studies*, 2/2.
- CLARKE, P. Barry, (1994), *Citizenship* (Londra: Pluto Press).
- CASTEL, Robert (2004), *Sosyal Güvencesizlik* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- GAMBLE, Andrew (1988), *The Free Economy and The Strong State*, (Durham: Duke University Press).
- GIDDENS, Anthony (1981), *A Contemporary Critique of Historical Materialism* (London: McMillan).
- GUNSTEREN, Herman, (1994), "Four Conceptions of Citizenship," STEENBERGEN, B. (der.), *The Condition of Citizenship* (London: Sage): 36-49.
- GUTMAN, Amy (der.) (1998), *Work and Welfare* (Princeton: Princeton University Press).
- FRASER, Nancy / GORDON Linda (1994), "Civil Citizenship Against Social Citizenship," STEENBERGEN, B. (der.), *The Condition of Citizenship* (London:Sage): 90-108.
- FRIEDMAN, Milton / FRIEDMAN, Rose (1990), *Free to Choose: A Personal Statement* (New York: Harvest).
- HABERMAS, Jurgen (1981), "The New Social Movements," *Telos*, 49.
- HABERMAS, Jurgen (1989), *The Structural Transformation of the Public Sphere* (UK: Polity).
- HABERMAS, Jurgen (1996), *Between Facts and Norms* (UK: Polity).
- HARVEY, David (1997), *Postmodernliğin Durumu* (İstanbul: Metis).
- HAYEK, Friedrich (1994), *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük, Kurallar ve Düzen* (İstanbul: İş Bankası Yayınları).
- HAYEK, Friedrich (1995), *Kölelik Yolu* (Ankara: Liberal Düşünce).
- HAYEK, Friedrich (1997), *Hukuk, Yasama ve Özgürlük: Özgür bir Toplumun Siyasi Düzeni* (İstanbul: İş Bankası Yayınları).
- HEATER, Derek (1990), "Citizenship: The Civic Ideal in World History," *Politics and Education*, (London & New York: Longman).
- HINDESS, Barry (1993), "Citizenship in the Modern West," TURNER, B.S. (der.), *Citizenship and Social Theory* (Londra: Sage).
- HOCHSCHILD, L. Jennifer, (1988), "Race, Class, Power and the American Welfare State," GUTMAN, A. (der.), *Democracy and the Welfare State* (Princeton) : 157-185.
- JESSOP, Bob (1990), *State Theory: Putting Capitalist States in their Place* (London: Polity).
- JESSOP, Bob (1994), "The Transition to post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State," BURROWS, R. / LOADER, B. (eds.), *Towards a Post-Fordist Welfare State içinde* (Londra: Routledge).
- LACLAU, Ernesto / MOUFFE, Chantal (1985), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso).
- LUHMANN, Niclos (1990), *Political Theory in the Welfare State* (New York: Walter de Gruyter).
- MARSHALL, T.H. / BOTTOMORE, Tom (1992), *Citizenship and Social Class* (London: Pluto Press).
- MANN, Michael (1987), "Ruling Class Strategies and Citizenship," *Sociology*, 21/3.
- MOUFFE, Chantal (1992), "Democratic Citizenship and the Political Community," MOUFFE, C. (der.), *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*: 225-240.
- MOUFFE, Chantal (1988), "The Civics Lesson," *The New Statesman and Society*, No.7
- MORRIS, Lydia (1994), *Dangerous Classes: The Underclass and Social Citizenship* (London: Routledge).
- MURRAY, Charles (1984), *Losing Ground: American Social Policy: 1950-1980* (New York: Basics Book).
- MURRAY, C (1990), "The British Underclass," *The Public Interest*, 99: 4-28.
- NOZICK, Robert (1974), *Anarchy, State and Utopia* (London: Blackwell).

- OLDFIELD, Adrian (1990), "Citizenship: An Unnatural Practice?," *Political Quarterly* 61/2: 176-187.
- PATEMAN, Carole (1988), "The Patriarchal Welfare State," GUTMAN, A. (der.), *Democracy and the Welfare State* (Princeton): 231-261.
- PETTIT, Philip (2007), "A Republican Right to Basic Income," *Basic Income Studies*, 2/2.
- RANCIERE, Jacques (2007), *Siyasalın Kıyısında* (İstanbul: Metis).
- RIESENBERG, Peter (1992), *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press).
- ROCHE, Maurice (1987), "Citizenship, Social Theory and Social Change", *Theory and Society*, 16/1-3: 363-399.
- SAUNDERS, Peter (1993), "Citizenship in a Liberal Society," TURNER, B.S. (der.), *Citizenship and Social Theory*: 57-91.
- TURNER, S. Brian (1986), *Citizenship and Capitalism: The Debate Over Reformism* (Londra: Allen & Unwin).
- TURNER, S. Brian (1992), "Outline of a Theory of Citizenship," MOUFFE, C. (der.), *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*: 33-63.
- TWINE, Fred (1994), *Citizenship and Social Rights: The Interdependence of Self and Society* (Londra: Sage).
- WAGNER, Peter (1996), *Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma* (Ankara: Sarmal).
- WILSON, W. J (1987), *The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Underclass and the Public Policy* (Chicago: The University of Chicago Press).
- WOLIN, Sheldon (1987), "Democracy and the Welfare State," *Political Theory*, 5/4.
- WORLD BANK (1997), *World Development Report* (Oxford: Oxford University Press).